

ינון שבטיאל

מערכות המסתור בגליל ייחודן ותפוצתן – עדכון ודיון מחודש

מערכות המסתור בגליל ייחודן ותפוצתן – עדכון ודיון מחודש

לזכרו של פרופ' חנן אשל ז"ל,

מנחי המסור והאהוב

בשער המאמר:
חורבת חוקוק –
גלישה בחבל לבור
מים שבקרקעיתו
נחצבה מחילת
מסתור

(צילום כל התמונות
במאמר: ינון שבטיאל)

מבחינת המחקר הארכאולוגי וההיסטורי מערות הגליל ידועות פחות ממערות מדבר יהודה וארץ יהודה.¹ במדבר יהודה נערכו מחקרים וסקרים מאז גילוי המגילות הגנוזות הראשונות, בקיץ 1947, והם נערכים למעשה עד היום. מערותיו נסקרו ונסקרו באופן שיטתי, והתגלו בהן ממצאים מגוונים, שהאירו פרטים רבים מתקופת הבית השני, מרד החורבן ומרד בר כוכבא.² עם הזמן הבחינו במדבר יהודה בדגם מסוים של מערות קרסטיות טבעיות שהתפתחה בהן רשת מחילות ואולמות; למערות אלה נמלטו יהודים בעיקר בתקופה הרומית הקדומה, כלומר משנת 63 לפסה"נ עד שנת 136 לסה"נ, והן הוגדרו מערות מפלט. מערות אלה נמצאות במצוקים התלולים של מדרונות הנחלים הגדולים היורדים מרמת מדבר יהודה לעבר מצוק ההעתקים שמול ים המלח. לאחרונה הוצע מונח חדש למערות טבעיות שהתגלו בראשי צוקים תלולים בארץ בנימין. אלה זוהו כשייכות לדגם שנחקר בעבר בגליל על ידי וניתן להם השם 'מקלטי מצוקים'.³ דגם אחר של מערות ששימשו למסתור נמצא בארץ יהודה, ולא לה ניתן השם מערכות מסתור. מערכות אלה נחצבו בידי אדם לתוך הקרקע בצמידות לתחומי יישוב ולבתיו. מערכות המסתור ביהודה הוגדרו לראשונה על ידי דוד אלון, בשנת 1978,⁴ ומאז נחקרו ונכתב עליהן רבות.⁵

* מאמר זה מבוסס על פרק מעבודתי 'מקלטי מצוקים ומערכות מסתור: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת-קרקעיים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע. העבודה נכתבה בהנחייתם של פרופ' חנן אשל ז"ל ופרופ' בועז זיסו.

- 1 ז' וייס, 'הגליל במאה הראשונה לסה"נ: פני היישוב בימיו של יוספוס לאור הממצא הארכאולוגי', פלאוויוס יוספוס (יוסף בן מתתיהו), חיי יוסף, תרגום ד' שוורץ, ירושלים תשס"ח, עמ' 15-60.
- 2 י' דין, המגילות הגנוזות ממדבר יהודה, ירושלים תשי"ח; הנ"ל, הממצאים מימי בר-כוכבא במערת האגרות, ירושלים תשכ"ג; הנ"ל, החיפושים אחר בר-כוכבא: פרשת התגליות במערות מדבר יהודה ואגרותיו של מנהיג המרד נגד הרומאים, ירושלים תשל"א; פ' בר-אדון, מערת המטמון, ירושלים תשל"א; י' אהרוני וב' רותנברג, בעקבות מלכים ומורדים, תל-אביב תשכ"ו; ח' אשל וד' עמית, מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, תל-אביב וירושלים תשנ"ט; ח' אשל וב' זיסו (עורכים), חידושים בחקר מרד בר-כוכבא: דברי הכנס השנתי העשרים ואחד של המחלקה ללימודי ארץ ישראל, רמת-גן תשס"א; ח' אשל, י' ברוכי ור' פורת, 'קטעים ממגילה מקראית מתקופת מרד בר-כוכבא, שנמצאו בנחל ערוגות', מיו"ש, טו (תשס"ו), עמ' 101-106; ר' פורת, ח' אשל וע' פרומקין, 'מערות מפלט מתקופת מרד בר-כוכבא במצוקי נחל ערוגות', שם, עמ' 107-132; ר' פורת, ח' אשל וע' פרומקין, 'ממצאים חדשים מתקופת בר-כוכבא מארבע מערות בין ואדי מורבעאת לעין-גדי', מיו"ש, יג (תשס"ד), עמ' 79-116; ח' אשל ור' פורת, מערות המפלט מתקופת מרד בר-כוכבא, קובץ שני, ירושלים תש"ע.
- 3 אשל ועמית, מערות המפלט וקובץ ראשון (שם), עמ' 8, 11; על תופעת מערות המפלט בגליל (בשמן הגלילי: מקלטי מצוקים) ראו: שבטיאל (לעיל, הערת כוכבית), עמ' 41-72; הנ"ל, 'מקלטי מצוקים בארץ הגליל והמקבילים להם בארץ בנימין – זהות טיפולוגית וזיקה היסטורית', א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג (עורכים), במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין, בית-אל, תשע"ב, עמ' 45-58.
- 4 ע' קלונר, 'מערכות מסתור מימי בר-כוכבא ב"דרום": מערכת 20 בחורבת מדרס', א' אופנהיימר וא' רפפורט (עורכים), מרד בר-כוכבא: מחקרים חדשים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 153.
- 5 ע' קלונר, א' אופנהיימר, מ' גיחון וי' דין, 'מערכות המסתור בשפלת יהודה – מימי בר-כוכבא?', קתדרה, 26 (טבת

במאמר זה בכוונתי לעסוק במערכות המסתור שבגליל ולעדכן את הידיעות על תופעה זו בצפונה של ארץ-ישראל, שכן הרבה התחדש בעניין זה מאז מחקריהם של מרדכי אביעם, יגאל טפר ויובל שחר.⁶ כמו כן אציע חלוקה של מערכות המסתור לסוגים שונים ואפיון שלהם על פי אמות מידה מוגדרות. נוסף על כך אבדוק אם ניתן להשוות בין מערכות המסתור שבשפלת יהודה ובארץ יהודה לאלה שבגליל.

תופעת מערכות המסתור בגליל התגלתה כבר בשנות השישים של המאה העשרים, אך אז לא ייחסו להן חשיבות היסטורית. ככל הידוע נתנאל תפילינסקי, מפקח באגף עתיקות, היה הראשון שדיווח על קיומן של מחילות תת-קרקעיות; הוא מצא מחילות אלה כשנחפר תוואי המוביל הארצי סמוך לעילבון.⁷ בשנת 1974 חפר דן בהט בחורבת חזון מערכת מסתור. תחילה הוא סבר שזו נקבה להובלת מים, אך בשנת 1983 פרסם את הבור והנקבה שחפר כמערכת מסתור.⁸ בשנות השמונים עבר לגור בגליל מיכאל אבן אש, שסקר מערכות מסתור בהר חברון. בבואו לאזור ערך סקר במערכות המסתור בחורבת רומה ובבית-נטופה. המערכת המפותחת שבחורבת רומה נחקרה ומופתה לראשונה בידי צוות המרכז לחקר מערות של החוג לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית (מלח"ם), ונעשתה בה חפירת הצלה בראשותו של אריה רוכמן. בו בזמן סרקו ומיפו אותה גם טפר ושחר, במסגרת סקר מערכות מסתור ראשוני בגליל.⁹ את המערכת של בית-נטופה מיפה עמוס פרומקין.¹⁰ בשנת 1983 פרסם אביעם מאמר על תופעת מערכות המסתור בגליל וציין שהתגלו בגליל חמש מערכות כאלה. הוא דן בשאלת תיארוכן ובקשר שבין החללים התת-קרקעיים האלה למרידות ברומאים.¹¹ במהלך שנות השמונים והתשעים דיווחו אנשי רשות העתיקות על גילויין של מערכות מסתור נוספות ברחבי הגליל,¹² ובארבע מהן, באעבלין, במגדל-העמק, בחורבת רומה ובאלח'רבה, נעשו חפירות ארכאולוגיות.¹³ לאחרונה

תשמ"ג), עמ' 4-45; ע' קלונר ו' טפר (עורכים), מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל-אביב 1987; ע' קלונר ו' זיסו, 'מערכות המסתור בארץ יהודה: עדכון ארכאולוגי וגיאוגרפי של השתרעות מלחמת מרד בר-כוכבא, מ' מור ואחרים (עורכים), לאוריאלי: מחקרים בתולדות ישראל בעת העתיקה מוגשים לאוריאלי רפפורט, ירושלים תשס"ו, עמ' 125-147; ב' זיסו, 'הישוב הכפרי בהרי ושפלת יהודה, משלהי תקופת הבית השני עד לדיכויו מרד בר-כוכבא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב.

6 מ' אביעם, 'תרומתן של מערכות המסתור בגליל לחקר מערכות המסתור', נקרות צורים, 7 (תשמ"ג), עמ' 53-59; י' טפר ו' שחר, 'המסתורים התת-קרקעיים בגליל', קלונר וטפר (שם), עמ' 279-325, Y. Shahar, 'The Underground; Hideouts in Galilee and Their Historical Meaning', P. Schäfer (ed.), *The Bar Kokhba War Reconsidered*, Tübingen 2003, pp. 217-240

7 נ' תפילינסקי, 'מנהרות עתיקות ליר עילבון', נקרות צורים, 7 (תשמ"ג), עמ' 14-15; אביעם (שם), עמ' 53.

8 D. Bahat, 'A Roof Tile of the Legio VI Ferrata and Pottery Vessels from Horvat Hazon', *IEJ*, 24 (1974), pp. 160-169; ד' בהט, 'הר חזון – מערכת מסתור', נקרות צורים, 7 (תשמ"ג), עמ' 29-52.

9 א' כהן, 'מערכות המסתור בחורבת רומה בגליל', נקרות צורים, 7 (תשמ"ג), עמ' 37-43; א' רוכמן, 'החפירות במערכת המסתור בחורבת רומה', שם, 11-12 (תשמ"ו), עמ' 32-36; י' טפר ו' שחר, 'המסתורים התת-קרקעיים בגליל', קלונר וטפר (לעיל, הערה 5), עמ' 290-293.

10 ח' אשל, 'מערכת מסתור בחורבת בית נטופה', נקרות צורים, 7 (תשמ"ג), עמ' 51. אביעם (לעיל, הערה 6).

12 לריכוז הנתונים ראו: M. Aviam, *Jews, Pagans and Christians in the Galilee*, Rochester 2004, pp. 125-130

13 ע' מוקארי, 'אעבלין', ח"א, 109 (תשנ"ט), עמ' 24-26; ד' שלם, 'מגדל העמק', שם, קג (תשנ"ה), עמ' 31-36; א' רוכמן, 'החפירות במערכת המסתור בחורבת רומה', נקרות צורים, 11-12 (תשמ"ו), עמ' 32-36; י' אלכסנדר, 'לוביה מערב', ח"א, 115 (תשס"ג), עמ' 27-29.

עיי-מערות (ליד
חצור הגלילית):
ירידה למערכת
מסתור במפלס
תחתון

נחשפה במהלך חפירות הצלה בכפר-כנא מערכת מסתור שהוכשרה תחת שרידיו של מבנה מהתקופה הרומית הקדומה.¹⁴

במאמר שפרסם בשנת 2003 מנה שחר כעשרים מערכות מסתור בגליל, וסבר שיש לתארך את החללים הללו לתקופת מרד בר כוכבא.¹⁵ בשנת 2008 ציינו עמוס קלונר, בועז זיסו ושחר כי התגלו בגליל עשרים ושבע מערכות מסתור. לאור הממצאים שביודפת ובכפר-כנא קבעו החוקרים כי מסתבר שמערכות המסתור שימשו יותר מאשר בתקופה אחת, ושהן החלו להיחצב בגליל עוד לפני מרד החורבן.¹⁶

מחקר מערכות המסתור החדש

במסגרת המחקר לעבודת הדוקטור של כותב שורות אלו אותרו בגליל בשנים 2006-2009 מערכות מסתור חדשות, והדבר אפשר קטלוג ובחינה מחודשת של כלל מערכות המסתור שהתגלו בגליל. בשלב זה של עבודת המחקר אני מבקש לדרווח על שלושים וחמישה אתרים בגליל שנמצאו בהם שישים וחמש מערכות מסתור. יש בהצגת הנתונים החדשים עדכון משמעותי של היקף תופעת מערכות המסתור בגליל. לשם בחינתן המחודשת של המערכות תועדו החללים התת-קרקעיים על פי כללי הספּלֶאולוגיה, חקר מערות, כמקובל במלח"ם. במחקר זה תועדו ומופו מחדש מערכות המסתור

14 Y. Alexandre, 'The Archaeological Evidence of the Great Revolt at Karm er-Ras (Kfar Kanna) in the Lower Galilee', ע' גורירימון (עורכת), המרד הגדול בגליל (קטלוג), חיפה תשס"ח, עמ' 73-79.

15 שחר (לעיל), הערה 6, עמ' 217-233.

16 ע' קלונר, ב' זיסו וי' שחר, 'מלחמת החורבן בגליל ותופעת מערכות המסתור בארץ ישראל', גורירימון (לעיל), הערה 14, עמ' 91-100.

שהתגלו בגליל בעבר, ושבסקירה של חלקן נשמטו בהן נתונים, וכן תועדו ומופו מערכות מסתור חדשות, ונבדקו במדוקדק המחילות והחללים שבהן. מיפוי ואיסוף נתונים במערות מחייבים שהייה ארוכה בחללים הת־קרקעיים בתנאים קשים. במערות לא מעטות חיות קרציות המערות, שחלקן נגועות בקדחת המערות, וקרציות אלו חודרות כל לבוש מגן העומד היום לרשות החוקרים. על כן לא לכל המערות יש בידי תכניות מושלמות. אך בכל זאת עלה בידי לסקור במדוקדק את אופי המערכות ולזהותן לפי המפתח שלהן.

ואלו האתרים והחללים הת־קרקעיים בגליל שזוהו כמערכות מסתור:¹⁷

1. גוש־חלב – בפסגת היישוב, ממזרח לבית הכנסת העליון.*
2. גוש־חלב – במרכז הכפר, בחצר בית פרטי.*
3. גוש־חלב – במדרון המזרחי של נחל גוש־חלב.*
4. מרות – בתחום בית הכנסת הקדום.
5. מרות – 2 ק"מ ממזרח ליישוב (בתוך מערת קבורה).*
6. קיומה – מצדו הצפוני של כביש מירון-צפת.
7. נְבוּרִיָה – יער ביריה סמוך לעמוקה, מדרום לבית הכנסת.
- 8-17. עיי־מערות – חצור הגלילית (עשר מערכות).*
18. הר חזון.
19. חוקוק – חורבת חוקוק.
20. חוקוק – בור מים בחורבת חוקוק.*
21. ממלח – בחלק המערבי של חורבת ממלח .
22. ממלח – כ־500 מ' מדרום למערכת שבחלק המערבי של חורבת ממלח.*
23. רביד – בחורבת רביד.
24. עילבון – ממזרח ליישוב עילבון.
25. משטח – גבעה מעל היישוב עראבה.
26. יודפת – במדרון הדרומי־מערבי של האתר, בחלקו העליון.
27. יודפת – במדרון הדרומי־מערבי של האתר, בחלקו התחתון.
- 28-31. אעבלין – במצודה הצלבנית בכפר אעבלין (ארבע מערכות).
32. אעבלין – בכפר אעבלין.
33. בית־נטופה – בתל בית־נטופה.
34. לוביה – סמוך לקיבוץ לביא (ממזרח לצומת גולני).
35. אלח'רבה – על גבעה ממערב ללוביה, המערכת הגדולה.

17 בחלק מן האתרים והחללים לא קיימים כל המאפיינים של מערכות מסתור, ואף על פי כן הובאו ברשימה זו, ולהלן אציג את הסתייגותי מזיהום כמערכות מסתור. סימן כוכבית מסמל מערכת מסתור שגילו כותב שורות אלו וולדימיר בוסלוב מצוות מלח"ם גליל.

36. אלח'רבה – ממזרח לראש הגבעה, המערכת הקטנה.
37. רומה – בבקעת בית־רימון.
38. כפר־כנא – מצפון לאזור התעשייה ציפורית, בגבול הכפר משהד.*
- 39-40. כפר־כנא – באזור המגורים הצפוני של הכפר (שתי מערכות).
41. כפר־כנא – במרכז הכפר (בח'רבת ח'וחה).
42. כפר־כנא – כ־40 מ' ממערב למערכת שבמרכז הכפר (בח'רבת ח'וחה).
43. כפר־כנא – קילומטר אחד מדרום לכפר.*
- 44-45. טורען – בכפר טורען, סמוך לצומת גולני (שתי מערכות).*
46. אילניה – בחורבת סג'רה.*
47. אבצם – בבקעת יבניאל.
48. ג'בל קט – מצפון לציפורי.
- 49-50. שיחין – ממערב לג'בל קט (שתי מערכות).*
51. ציפורי – על גבעת ציפורי.*
52. ציפורי – כ־80 מ' ממערב למצודת ציפורי.*
53. חורבת בינה – מצפון לעין־מאָהל.*
54. חורבת טיריה – על גבעה מדרום־מזרח לנצרת.*
55. נצרת – בכנסיית יוסף.
- 56-57. חורבת דבורה – קילומטר אחד מצפון־מזרח לכפר דבוריה (שתי מערכות).*
58. בית־שערים – בחצר בית זייד, סמוך לבית הכנסת.
59. מגדל־העמק.
60. חורבת ריב – על הגדה הדרומית של נחל תבור.
61. שונם – במדרון הדרומי של גבעת המורה.
62. חורבת בולק – סמוך לעין־חרוד.*
63. חורבת נורית – על הר הגלבוע.*
64. נקבת תל עמל – בתל אלעאדי, על הגדה דרומית של נחל עמל.
65. מחילות נחל עמל – בגן הלאומי גן־השלושה, על הגדה הצפונית של נחל עמל.

במהלך איסוף המידע על מערכות המסתור נודע לי על קיומן של מערכות נוספות בגליל, אך חלק מהאתרים נמצאים במחנות צבאיים ולא התאפשר לי להיכנס אליהם, וחלק מהאתרים שונו לבלי הכר, ואי אפשר לאמת את הדיווח. על כן לא הוכנסו אתרים אלו למפת תפרושת אתרי מערכות המסתור בגליל.¹⁸ יוצא מהכלל הוא היישוב יפיע, שוויקטור גרן תיאר בו מערכת מסתור. גרן ביקר ביפיע

18 עדות מעניינת במיוחד נמסרה מפי הארכאולוג דרור ברשד, מנהל מרחב צפון ברשות העתיקות, ומפי מר יוסי משה, לשעבר מפקח החוליה למניעת שוד ברשות העתיקות – כל אחד מהם זחל במערכות מסתור בכפר הערבי טורען, האחת שיצאה ממטבח בבית פרטי והאחרת באתר שעליו נבנה בשנת 2000 המסגד החדש של טורען; שתי המערכות לא

בשנת 1870, ולדבריו ליד בניין המיסיון האורתודוקסי ראה שתי מערכות תת־קרקעיות, ובהן שלוש קומות של חדרים חצובים, ונכנסים אליהן דרך פתחים עגולים. הוא ציין גם כי באחת המערכות נמצא מטמון של 200 מטבעות של קיסרים רומים.¹⁹ טפר ושחר בדקו בשנות השמונים של המאה העשרים את המקום המשוער של המערכות ביפיע, ואני שבתי וברקתי את המקום. אולם המקום וסביבתו בנויים בצפיפות ועל כן לא נותר דבר שיעיד על קיומן של המערכות שתיאר גרן. על פי דברי יוסף בן מתתיהו היה יפיע כפר גדול ומבוצר בגליל ערב מרד החורבן, ובמקום התגלו בית כנסת ומקווה טהרה.²⁰

את מערכות המסתור בגליל ניתן לחלק לשישה סוגים עיקריים, בדומה לחלוקת המערכות בשפלת יהודה:²¹

1. מערכות מסתור פשוטות – חללים תת־קרקעיים שנחצבו מלכתחילה למסתור, ושחציבתם גסה, ללא הקפדה על גימור נאה. מערכות אלה קטנות ודומות למערכות המסתור ביהודה שחשף קלונור בחורבה ללא שם וזיסו בחורבת עתרי, וכן למערכת שנמצאה מתחת לבית הכנסת בסוסיה (חלל 8); המערכות האלה כולן מימי הבית השני.²² הפתחים והמחילות סותתו באופן חפוז, וניכר הרצון להקשות ככל שניתן על אורחים לא קרואים לחדור לחללים התת־קרקעיים. הזוויות בפניות אינן בהכרח זוויות ישרות (90°), ואין שיטתיות בחציבת המפלסים השונים של המערות. דומה שהחוצבים הסתפקו בכך שיצרו מערכות חשוכות וצרות שהתנועה בתוכן חייבה זחילה ליעד בלתי מוכר. עשרים ואחת מערכות מסתור כאלה נחצבו ביישובים בגליל על מנת לקדם רעה אפשרית, ועל פי הממצאים יש לתארך את חלקן לסוף תקופת הבית השני. מסתבר אפוא שמערכות מסתור אלו הוכשרו לקראת מרד החורבן.

2. מערכות מסתור מפותחות – מערכות אלה, שנחצבו באופן מוקפד ושגימורן נאה ומהוקצע, דומות למערכות בשפלת יהודה, למשל בחורבת געדה, למערכת המסתור הגדולה בחורבת לזיה ולמערכת ברסם א־רסום.²³ מערכות המסתור המפותחות שנחקרו בשפלת יהודה תוארכו לתקופת מרד בר כוכבא, וייתכן שגם ארבע־עשרה המערכות מסוג זה שנסקרו בגליל נחצבו במהלך המאה השנייה לסה"נ.

השתמרו. ספראי ולין כתבו על מערכת מסתור בגבע־פרשים, אך זו לא אותרה. ראו: ז' ספראי ומ' לין, 'המבנה הכלכלי של גבע', ב' מזר (עורך), גבע: תגליות ארכיאולוגיות בתל אבו־שושה, משמר העמק, תל־אביב תשמ"ח, עמ' 120–166. מאז שנכתב מאמר זה התגלו על ידי ועל ידי אחרים עוד מערכות מסתור באיילת־השחר, חוקוק, ציפורי, יפיע, כבול, עילבון, לזביה (צומת גולני) וחורבת בתה (כרמיאל), אך אלה טרם תועדו או פורסמו.

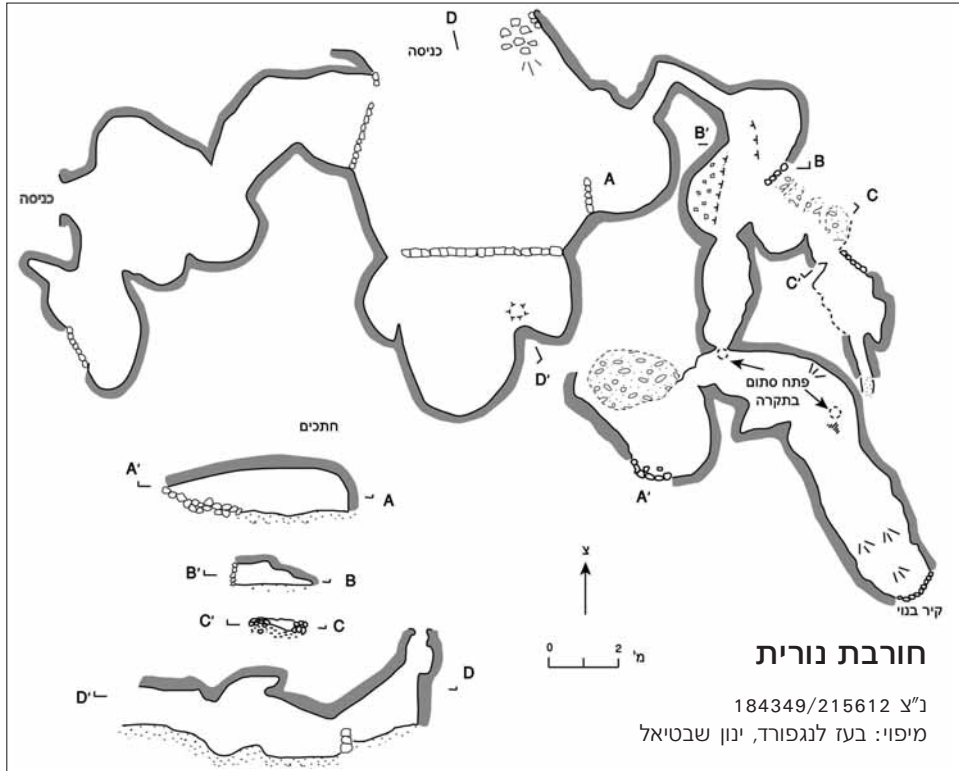
19 ר' גרן, תיאור גיאוגרפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל, ו: הגליל (א), תרגם ח' בן־עמרם, ירושלים תשמ"ה, עמ' 68–69.

20 יוסף בן מתתיהו, חיי יוסף 230 (תרגום שוורץ, עמ' 108). ראו: י' אלכסנדר, 'יפיע', ח"א, קח (תשנ"ח), עמ' 176; E.L. Sukenik, 'The Ancient Synagogue at Yafa near Nazareth: Preliminary Report', *Bulletin of the Louis Rabinowitz Fund*, 2 (1951), pp. 6–24

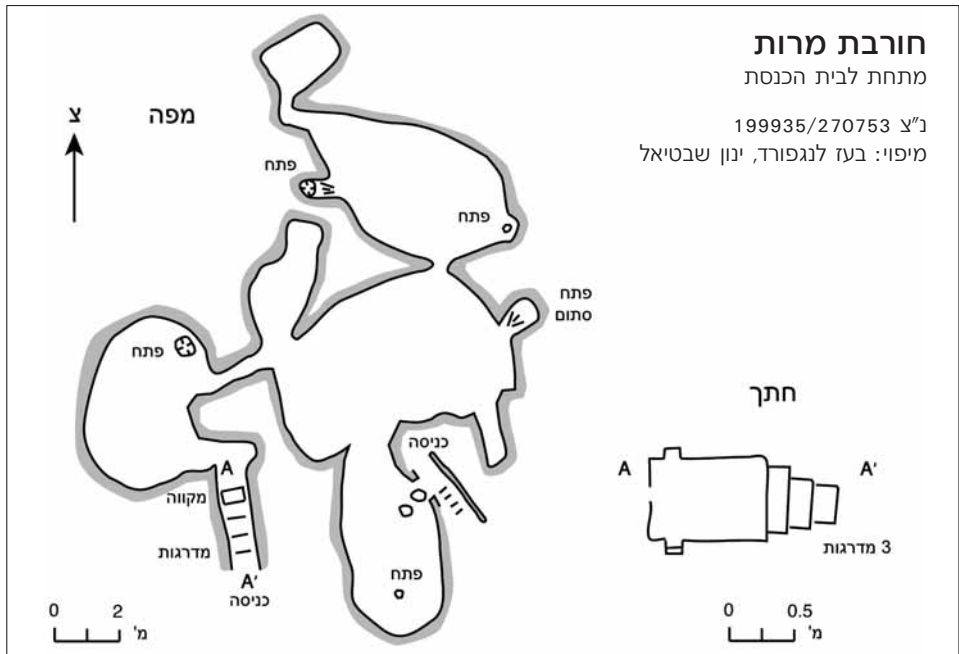
21 על הקטגוריות הדומות ועל אפשרויות החלוקה ראו: י' טפר, 'חקירת מערכות המסתור', קלונור וטפר (לעיל, הערה 5), עמ' 37–71; וכן: זיסו (לעיל, הערה 5), עמ' 274–275.

22 ע' קלונור, 'חורבה ללא שם', קלונור וטפר (שם), עמ' 113–114; זיסו (שם), עמ' 168; קלונור וזיסו (לעיל, הערה 5), עמ' 132.

23 י' טפר וי' שחר, 'המסתור בגעדה', קלונור וטפר (שם), עמ' 105; הנ"ל, 'המסתור בלזיה', שם, עמ' 134–136; ע' קלונור וי' צורן, 'המסתור ברסם א־רסום', שם, עמ' 219.

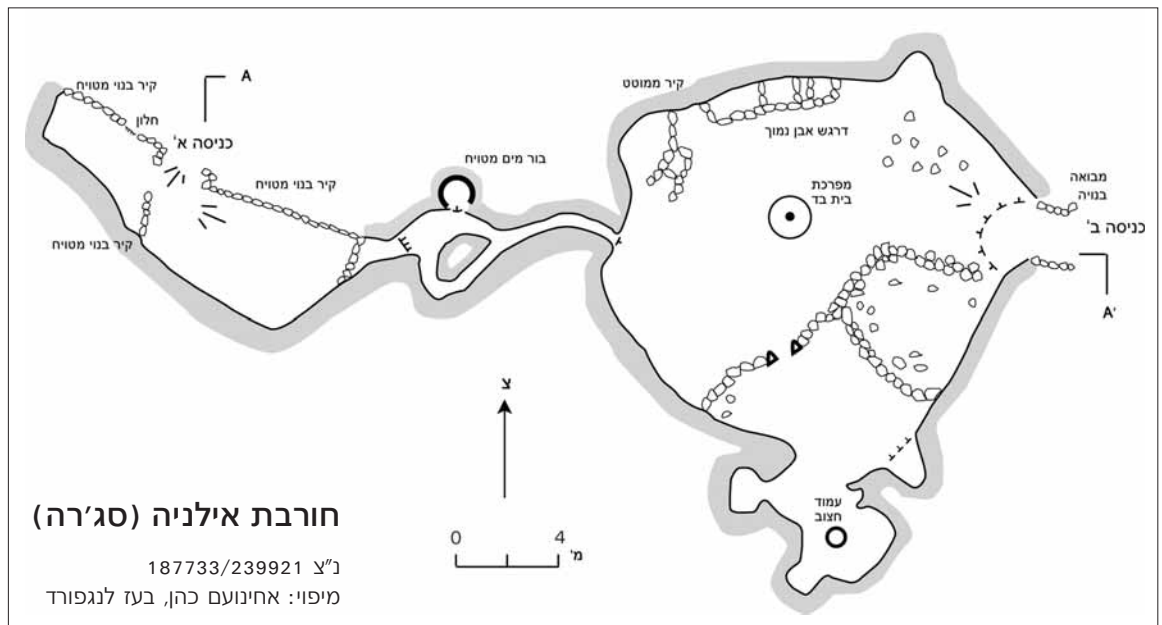
תכנית מערכת
 מסתור פשוטה
 בחורבת נורית

מערכת מסתור
 מפותחת מתחת
 לבית הכנסת
 בחורבת מרות

3. מערכות מסתור שנחצבו מתוך חללים תת־קרקעיים חצובים ששימשו כמתקנים לאחסון ותוצרת חקלאית, מאגרי מים, בתי בד או מקוואות – חללים תת־קרקעיים אלו היו סגורים, קרירים ואטומים לגשם, והתקנת מערכות המסתור מתוך חללים קיימים הייתה פשוטה יחסית. בשפלת יהודה נמצאו מערכות מסתור דומות, למשל באחוזת חזן ובחורבת שם טוב.²⁴ בגליל רוב מערכות המסתור מסוג זה נמצאו בחללים תת־קרקעיים שנחצבו לשם אגירת מים או אחסון, ומיעוטן בחללים שהיו בתי בד (למשל באלח'רבה ובאילניה). בתשעה־עשר חללים כאלו מצאתי שבשלב מסוים נחצבו מחילות צרות, חלקן בעלות גימור נאה וחלקן פשוטות, שהובילו אל חללים חצובים נוספים. במרבית המערכות מסוג זה שולבו בורות מים או מקוואות שכבר היו קיימים, למשל במרות ובציפורי, ולעומת זאת היו מתקנים שבוטלו כאשר הוסיפו החוצבים מחילות צרות. תופעה זו תועדה גם במערכות המסתור שנחקרו בשפלת יהודה, למשל בחורבת לויה, במערכות 6, 20 ו־30 בחורבת מדרס ובחורבת עקד.²⁵ במקרים אחדים, למשל במערכת המסתור בחורבת משטח (מס' 25 במאמר) ובמערכת מסתור בציפורי (מס' 52 במאמר), נחצבו פתחי מחילות המסתור כמה מטרים מעל קרקעית בור מים, והמשיכו לאגור עבור מים עד גובה הפתחים, וכך במבט מלמעלה נראו רק המים, ומערכת המסתור הייתה מוסווית היטב. תופעה זו נמצאה בחורבת עקד שבשפלת יהודה, בחורבת נקיק ובאתר נחל

תכנית מערכת מסתור שנחצבה בתוך בית בד בחורבת אילניה (סג'רה)

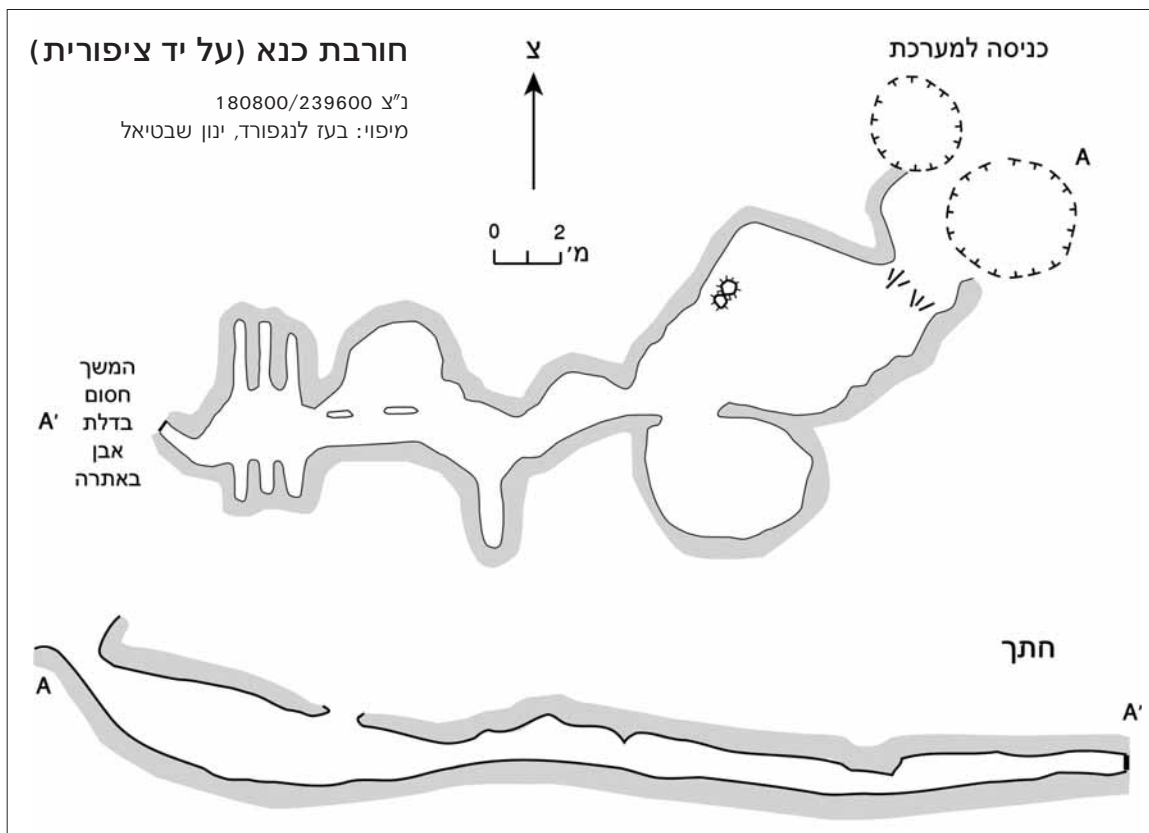
24 ג' אבני ואחרים, 'המערכת התת־קרקעית באחוזת חזן', קלונר וטפר (שם), עמ' 115–127; 'י טפר וי' שחר, 'המסתור בשם טוב', שם, עמ' 226–236.

25 טפר ושחר (לעיל, הערה 23), עמ' 135–136; ע' קלונר, 'המסתור במדרס', שם, עמ' 137–145; הנ"ל, 'מסתורים נוספים בשפלת יהודה', שם, עמ' 242 ואיור בעמ' 245.

יתיר.²⁶ יש לשער שבתקופת חירום וכאשר התברר לתושבי הגליל שמערכות מסתור יכולות להציל חיים, הוחלט לוותר על השימוש היום-יומי במתקנים התת-קרקעיים ולחצוב מהם מחילות.

4. מערכות מסתור שנחצבו מתוך מערות קבורה – זו תופעה נדירה ביותר גם בארץ יהודה ונמצאה שם רק בחורבת בורגין ובחורבת בניה.²⁷ שלוש מתוך שש מערות הקבורה שהוכשרו למסתור בגליל נמצאות בתחומי היישוב עיי-מערות. יתר שלוש המערות שהוכשרו למסתור התגלו בשולי יישובים או מחוץ להם.

תכנית מערכת מסתור שנחצבה מתוך מערת קבורה בחורבת כנא

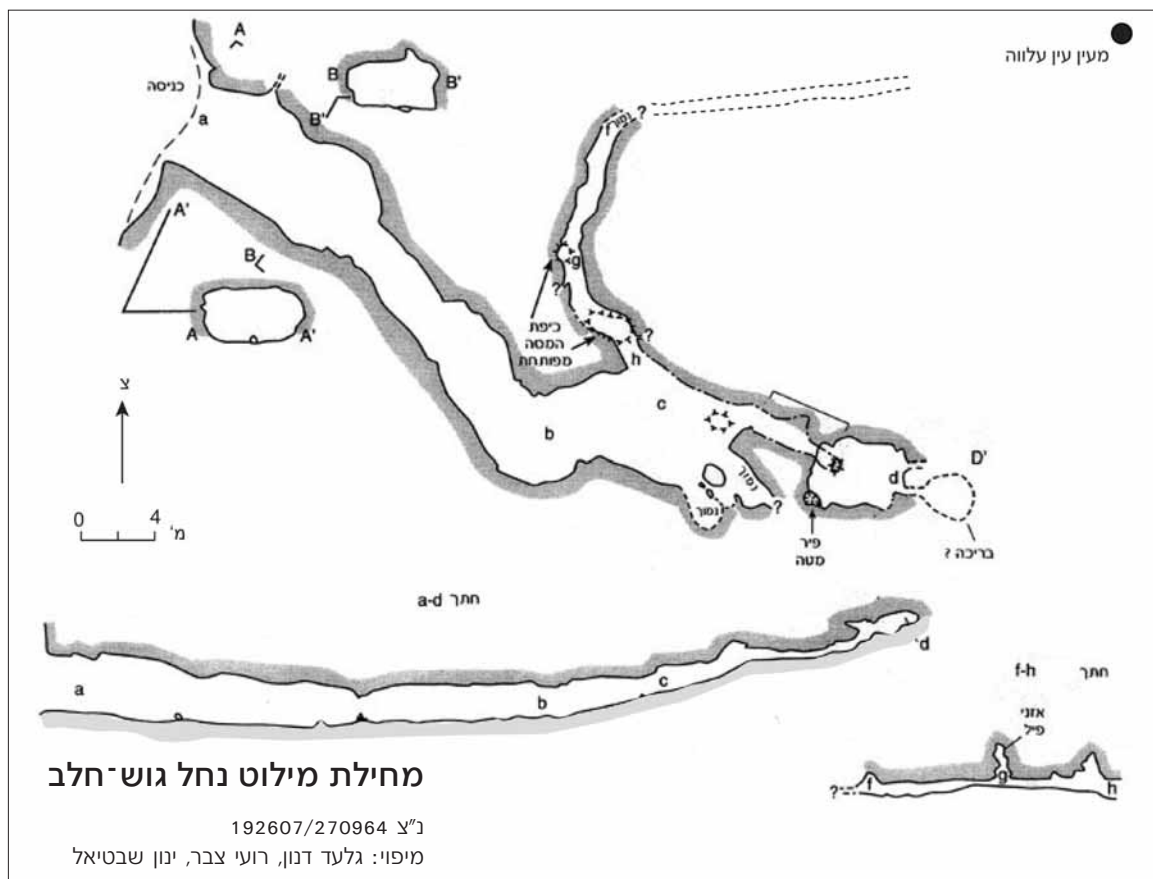
5. מחילות מילוט – סוג זה של חללים תת-קרקעיים נדיר הן בארץ יהודה והן בגליל, ובשל מיעוטם קשה לאפיין את אופן השימוש בהם ואת היקפו. הידיעה הכתובה היחידה שיש בידינו שאולי מתארת שימוש במחילת מילוט בימי הבית השני היא מפרי עטו של יוסף בן מתתיהו, שתיאר את השימוש של נצורי יודפת במרד החורבן בנזיק צר ובלתי נראה, שחייב זחילה, לצורך העברת מצרכים

26 מ' גיחון, 'ההיבט הצבאי של מרד בר-כוכבא על פי חקר מערכות המסתור', קתדרה, 26 (טבת תשמ"ג), עמ' 38; זיסו (לעיל, הערה 5), עמ' 213, 222.

27 קלובר וזיסו (לעיל, הערה 5), עמ' 129.

וידיעות.²⁸ מחילת המילוט בגוש-חלב היא דוגמה למחילה בעלת תפקיד מוגדר ששימשה נתיב מוסתר למעיין ולמוצא סמוי מהכפר. לעומת זאת הציע מרדכי גיחון, על פי תיאורו של דיו קסיוס את מרד בר כוכבא, שהמורדים במרד בר כוכבא השתמשו במערכות המסתור ואחר כך במחילות מילוט בשני שלבים ולשתי מטרות שונות: גיחון סבר שבשלב הראשון של מרד בר כוכבא היו מערכות המסתור בסיס יציאה להתקפות פתע ולמארבים, ובשלב השני השתמשו המורדים במחילות למלט את עצמם אל מחוץ ליישובים שהוקפו חומה. גיחון ציין שבחורבת עקד, שהייתה מוקפת חומה, יש דוגמה לשימוש כפול במערכות המסתור הללו. גם היישוב גוש-חלב היה מוקף חומה, וייתכן שבמחילת המילוט שנמצאה במקום נעשה שימוש כפול כמו בחורבת עקד.²⁹ דוגמה נוספת למערכת מילוט נמצאה באתר נחל יתיר. במערכת זו נחצבו שתי מחילות, האחת הובילה אל בור מים ואפשרה שאיבת מים בסתר, והאחרת הובילה אל מחוץ ליישוב, למדרון של נחל יתיר.³⁰

תכנית מחילת המילוט בנחל גוש-חלב

28 מלחמת היהודים ג, 190-192 (תרגום אולמן, עמ' 331-332).

29 גיחון (לעיל, הערה 26), עמ' 40-41.

30 זיסו (לעיל, הערה 5), עמ' 222, וספרות נוספת שם, עמ' 223.

6. חללים תת־קרקעיים שספק אם היו מערכות מסתור – בקטגוריה זו נכללו חללים תת־קרקעיים שטפר ושחר סברו כי יש לזהותם כמערכות מסתור, אך לדעתי אין לקבל זיהוי זה. לחללים התת־קרקעיים בג'בל קט, בעילבון, במחילות נחל עמל ובנקבת תל עמל אין מאפיינים של מערכות מסתור. המערכת בג'בל קט, גם אם היא שייכת לגוש היישובים שסביב ציפורי, חסרה את המרכיב המרכזי במערכות המסתור, והוא מחילה או לכל הפחות מעבר צר וקשה לגישה. מדובר בכור מים חצוב שמקרקעיתו ניתן להיכנס למערה טבעית. הנקבות בעילבון, שתוארן מבוסס על עדותו של תפילינסקי, הן מחילות שעומקן היה עד 60 מ',³¹ עומק שאינו אופייני למערכות מסתור. פתחי המחילות שמצאו טפר ושחר בתל עמל ובנחל עמל מרוחקים מחורבות היישובים הקדומים, וחסר להם מאפיין בולט נוסף של מערכות המסתור – מיקומם מתחת ליישובים הקדומים. נקבת תל עמל ומחילות נחל עמל היו ככל הנראה נקבות מים וייתכן ששימשו גם כמחילות למילוט. בכל מקרה אין נתונים שעל פיהם יש לתארכן לתקופה הרומית הקדומה, והן לא נחצבו בתחומי יישובים יהודיים. בטבלה להלן מוצגות כל מערכות המסתור הידועות בגליל בחלוקה לששת הסוגים שתיארתי.

מערכות המסתור בגליל לפי סוגיהן

6 חללים תת־קרקעיים שספק אם היו מערכות מסתור	5 מחילות מילוט (דומות למערכות המסתור שנמצאו בנחל יתיר ובחורבת עקד ביהודה)	4 חללים תת־קרקעיים שנחצבו מתוך מערות קבורה	3 חללים תת־קרקעיים שנחצבו מתוך מתקנים ששימשו לחיי יום־יום	2 מערכות מסתור מפותחות (דומות למערכות בשפלת יהודה מתקופת מרד בר כוכבא)	1 מערכות מסתור פשוטות (דומות למערכות בשפלת יהודה מתקופת הבית השני)
ג'בל קט	גוש־חלב, במדרון המזרחי של נחל גוש־חלב	מרות ממזרח ליישוב	גוש־חלב, בפסגת היישוב, ממזרח לבית הכנסת העליון	גוש־חלב, במרכז הכפר, בחצר בית פרטי	נבוריה
עילבון		עיי־מערות, מערכת 9	עיי־מערות, מערכת 28 ו־28A	מרות, בית הכנסת	עיי־מערות, מערכת 70 ו־70A
מחילות נחל עמל		עיי־מערות, מערכת 69	עיי־מערות, מערכת 74 ו־74A	עיי־מערות, מערכת 54	עיי־מערות, מערכת 83
נקבת תל עמל		עיי־מערות, מערכת 88	עיי־מערות, מערכת 75	קיומה	עיי־מערות, מערכת 97

6 חללים תת־קרקעיים שספק אם היו מערכות מסתור	5 מחילות מילוט (דומות למערכות המסתור שנמצאו בנחל יתיר ובחורבת עקד ביהודה)	4 חללים תת־קרקעיים שנחצבו מתוך מערות קבורה	3 חללים תת־קרקעיים שנחצבו מתוך מתקנים ששימשו לחיי יום־יום	2 מערכות מסתור מפותחות (דומות למערכות בשפלת יהודה מתקופת מרד בר כוכבא)	1 מערכות מסתור פשוטות (דומות למערכות בשפלת יהודה מתקופת הבית השני)
		כפר־כנא, מצפון לאזור התעשייה ציפורית	חוקוק, בור המים	הר חזון	חוקוק, חורבת חוקוק
		שונים	בית־נטופה	אלח'רבה	רביד
			טורען, שתי המערכות	אעבלין, ארבע המערכות	ממלח, שתי המערכות
			כפר־כנא, באזור המגורים הצפוני (כרם א־ראס, שטח T)	חורבת רומה	לוביה
			ציפורי, שתי המערכות	כפר־כנא, ח'רבת ח'וחה, מרכז הכפר	אלח'רבה, המערכת הקטנה
			שיחין, ממערב לג'בל קט	נצרת, כנסיית יוסף	כפר־כנא, באזור המגורים הצפוני (כרם א־ראס, שטח W)
			כפר־כנא, ח'רבת ח'וחה (המערכת המערבית)	אילניה	כפר־כנא, מדרום לכפר
			חורבת דבורה א		משטח
			חורבת טיריה		אעבלין, בכפר אעבלין
			בית־שערים		שיחין, ממערב לג'בל קט (המערכת הדרומית)

6 חללים תת־קרקעיים שספק אם היו מערכות מסתור	5 מחילות מילוט (דומות למערכות המסתור שנמצאו בנחל יתיר ובחורבת עקד (ביהודה)	4 חללים תת־קרקעיים שנחצבו מתוך מערות קבורה	3 חללים תת־קרקעיים שנחצבו מתוך מתקנים ששימשו לחיי יום־יום	2 מערכות מסתור מפותחות (דומות למערכות בשפלת יהודה מתקופת מרד בר כוכבא)	1 מערכות מסתור פשוטות (דומות למערכות בשפלת יהודה מתקופת הבית השני)
			יודפת, המדרון העליון		יודפת, המדרון התחתון
			חורבת ריב		חורבת בינה
			מגדל־העמק		בולק
					אכצם
					חורבת דבורה ב
					חורבת נורית
4	1	6	19	14	21

סך הכול 65 מערכות מסתור.

דין

לאור קווי הדמיון בין מערכות המסתור שבגליל לאלו שבשפלת יהודה היו שתיארכו את מערכות המסתור שבגליל לתקופת מרד בר כוכבא.³² קשה מאוד לתארך את מערכות המסתור, שכן משולבים בהן חללים שקדמו לשלב התקנת מחילות המסתור וכן יש בהן סימנים לפעילות מאוחרת. זאת ועוד, לרוב חדרו לתוך המערכות בתקופות שונות חרסים, ושוודי עתיקות פרצו לתוכן לפני שנחקרו באופן מדעי. בתוך העפר שגלש אל תוך המערכות יש חרסים ופריטים אחרים הן מתקופות שקדמו לחציבתן והן מתקופות מאוחרות. במחקר זה לא נעשה שימוש בממצא קרמי כאינדיקציה לתיארוךן של מערכות המסתור, בהנחה שהקרמיקה שנמצאה בהן מקורה בהפרעות מאוחרות.

32 שם, עמ' 325-326; גיחון (לעיל, הערה 26), עמ' 35; שחר (לעיל, הערה 6).

לאחרונה התברר שחלק ממערכות המסתור הפשוטות והקטנות באתרי שפלת יהודה נחצבו לפני מרד החורבן. לפיכך ייתכן שגם חלק ממערכות המסתור בגליל נחצבו קודם למרד החורבן או במהלכו.³³ כשליש ממערכות המסתור בגליל, עשרים ואחת מערכות, הן מערכות מסתור מהדגם הפשוט. הממצאים במערכת המסתור במדרון התחתון בIODפת ובמערכת המסתור בשטח W בכפר־כנא מעידים בכירור שהן נחצבו בתקופת מרד החורבן.³⁴ אפשר שמערכות מסתור לא משוכללות נוספות

כניסה למערכת
מסתור פשוטה
בשיחין

33 על מערכות המסתור הפשוטות מתחילת המאה הראשונה לסה"נ ראו: ב' זיסו וא' גנור, 'חורבת עתרי: כפר יהודי מתקופת הבית השני בשפלת יהודה', קדמוניות, 123 (תשס"ב), עמ' 20-21; קלונר וזיסו (לעיל, הערה 5), עמ' 132-133. על האפשרות שמערכות המסתור בגליל הוכשרו לקראת מרד החורבן הצביעו כבר ידין, אופנהיימר, פרסטר ואביעם. ראו: י' ידין, 'הערות לעניין מערכות המסתור בשיטת הלחימה של בר־כוכבא ועל היבטים שונים של התעודות הכתובות', קתדרה, 26 (טבת תשמ"ג), עמ' 43; א' אופנהיימר, 'מערכות המסתור בשפלת יהודה לאור המקורות', שם, עמ' 29; ג' פרסטר, 'המלחמה הגדולה ברומאים (66-73) והממצא הארכיאולוגי', א' רפפורט (עורך), יהודה ורומא: מרידות היהודים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 148; אביעם (לעיל, הערה 6), עמ' 56-57; הנ"ל, 'יודפת: מקרה מבחן להתפתחות היישוב היהודי בגליל בתקופת הבית השני', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, תשס"ה, עמ' 60.

34 אלכסנדר (לעיל, הערה 14).

עיי-מערות: פתח
למחילת מסתור
ממרכזו של בור מים

בגליל, למשל במרות, בגוש-חלב, בטורען, בחורבת נורית ובדבוריה, נחצבו כבר בסוף תקופת הבית השני, ואופיין של מערכות אלה עשוי לחזק את האפשרות שהן נחצבו בחיפזון במהלך מרד החורבן. מנגד ייתכן שחלק ממערכות המסתור בגליל נחצבו כהכנה למרד בר כוכבא. כיוון שהתברר שרוב מערכות המסתור בשפלת יהודה היו בשימוש של האוכלוסייה היהודית במהלך מרד בר כוכבא, אין לבטל את האפשרות שגם בגליל התכוננה חלק מהאוכלוסייה היהודית למרד באותה שיטה.³⁵ יש לשער שיהודים שהיו במערכות המסתור בשפלת יהודה בסופו של מרד בר כוכבא ניצלו,³⁶ וסביר להניח כי חלקם נמלטו לאחר המלחמה מיהודה לגליל. מהמקורות ההיסטוריים עולה שחלק מאוכלוסיית ארץ יהודה עברה לגליל בעקבות מרד בר כוכבא, והדבר משתקף ככל הנראה

35 'י שחר, 'מערכות המסתור בגליל – הממצא, פרישתו הגיאוגרפית ומשמעותו ההיסטורית', אשל וזיסו (לעיל, הערה 2), עמ' 92.

36 על המסתורים במערכות ביהודה ראו: א' סמט, 'המחבוא(ה) – עדות מן המשנה התוספתא והתלמוד לקיומן של מערכות המסתור', נקרות צורים, 13 (תשמ"ו), עמ' 9-17.

ברשימת כ"ד משמרות הכהונה.³⁷ זאב ספראי ואהרן אופנהיימר סברו שהייתה תנועת הגירה של כלל יהודי ארץ יהודה לגליל, אך רק הגירתן של משפחות הכהונה תועדה, בגלל מעמדן הייחודי.³⁸ ואכן כתובת שהתגלתה בטבריה מלמדת על משפחה יהודית מחורבת חורשה שבדרום יהודה שעברה לגליל.³⁹ שיטת הקבורה בגלוסקמאות שהגיעה לגליל לאחר חורבן הבית, ושהייתה נפוצה בגליל במאה השנייה והשלישית לסה"נ, מעידה ככל הנראה אף היא על הגירה מיהודה.⁴⁰ ייתכן שתופעת הגירה זו מסבירה גם את חציבתן של מערכות המסתור בגליל: פליטים מיהודה הביאו עמם לגליל ידע שעזר להם להינצל ביהודה, ועל כן גם בגליל הם הפכו מתקנים ששימשו מרתפי אגירה ומערות קבורה, למערכות מסתור. למשל ריכוז המערות הגדול בעיימערות ששימשו לצרכים שונים, עשוי ללמד על מציאות זו. החוקרים ששיערו כי מערכות המסתור בגליל נחצבו בתקופת מרד בר כוכבא, ראו בהן חלק מההכנות למרד, גם אם בסופו של דבר לא השתתף הגליל בפועל במרד בר כוכבא. השערה זו הוצעה בשל הדמיון בתכניות ובשיטות החציבה למערכות שהתגלו בשפלת יהודה, אף על פי שלא נמצאו כל ממצאים שתמכו בתיארוך זה.⁴¹ מנחם מור דחה את ההנחה שמערכות המסתור בגליל הוכנו לקראת מרד בר כוכבא, וטען שלו הייתה אוכלוסיית הגליל מתכוננת למרד, מן הסתם הייתה גם משתתפת בו.⁴² פנחס דיקשטיין ציין שמערכות המסתור אינן ייחודיות למרד בר כוכבא, לא מבחינת מיקומן הגאוגרפי ולא מבחינת זמנן, ובכל מקרה לשיטתו אין לראות בהן מרכיב בתפיסה הטקטית של בר כוכבא.⁴³

טפר ושחר ניסו לדייק בשימושיו של יוסף בן מתתיהו במילה ὑπονόμοις. הם ציינו שהוא השתמש בה על מנת לתאר לא רק מסתורים תת־קרקעיים מובהקים אלא גם תעלות מים, מנהרות להתגוננות, חריצים בקרקע או מנהרות להבקעה.⁴⁴ לדבריהם יוסף בן מתתיהו השתמש במונח זה רק כאשר הביא תיאורים מקראיים של הסתתרות בני ישראל מפני אויביהם, תיאורים שמקורם בספר שופטים או בספר שמואל.⁴⁵ מבדיקה נוספת של מונח זה בכתביו של יוסף בן מתתיהו נראה שהוא שימש באופן עקבי לציון חלל תת־קרקעי. המונח ὑπονόμοις ביוונית מעיד על כל הכשרה מלאכותית

37 הברייתא נשמרה רק בכתובות ובפיוטים. ראו הפניות: ז' ספראי, פרקי גליל בתקופת המשנה והתלמוד, מעלות תשמ"א, עמ' 263. על הקשרים בין יהודה לגליל ראו גם: א"א אורבך (עורך), 'מיהודה לגליל', הנ"ל, מעולמם של חכמים: קובץ מחקרים, ירושלים תשס"ב, עמ' 330-346.

38 ספראי (שם), עמ' 261-274; א' אופנהיימר, הגליל בתקופת המשנה, ירושלים תשנ"א, עמ' 53-54.
39 י' סטפנסקי, 'כתובת ישיבת גאון יעקב מגוש חלב, אור חדש על יהודי הגליל העליון בימי הביניים', קתדרה, 93 (תשרי תש"ס), עמ' 67-80.

M. Aviam & D. Syon, 'Jewish Ossilegium in Galilee', L.V. Rutgers (ed.), *What Athens Has to Do with Jerusalem: Essays on Classical, Jewish, and Early Christian Art and Archaeology, in Honor of Gideon Foerster*, Leuven 2002, pp. 151-187

41 טפר ושחר (לעיל, הערה 9), עמ' 279-317; ע' קלוזר, 'תארוך מערכות המסתור', קלוזר וטפר (לעיל, הערה 5), עמ' 361-365; שחר (לעיל, הערה 6).

42 מ' מור, מרד בר־כוכבא: עוצמתו והיקפו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 113.

43 פ' דיקשטיין, 'ההיבט הצבאי והבינלאומי של מרד בר־כוכבא, חלק ב': מערות המסתור והמהלכים הצבאיים של המרד', האומה, 124 (תשנ"ו), עמ' 16.

44 טפר ושחר (לעיל, הערה 9), עמ' 322.

45 שם, עמ' 322-323; קלוזר, זיסו ושחר (לעיל, הערה 16), עמ' 95-97.

של חלל תת־קרקעי לצורך הסתתרות מפני החוק או מהשלטון, ולכן מסתבר שמונח זה ציין גם מערכות מסתור.⁴⁶ כך עולה מתיאורו של יוסף בן מתתיהו את הסתתרותם של אנשי יודפת ב'מחילות ובמערות',⁴⁷ ובמקור: *Τοῖς ὑπὸ νόμοις καὶ τοῖς σπηλαίοις*.⁴⁸ בתיאור זה הבדיל יוסף בן מתתיהו בין *ὑπὸ νόμοις* לבין *σπηλαίοις*: במונח *ὑπὸ νόμοις* הוא ציין הסתתרות במסתור תת־קרקעי, ואילו המונח *σπηλαίοις* שימש אותו לתיאור מערות טבעיות.⁴⁹ יוסף בן מתתיהו כתב אפוא שביודפת היו גם מערכות מסתור וגם מערות טבעיות.⁵⁰

המידע החדש על מערכות המסתור בגליל ועל תפוצתן שנאסף במאמר זה, מלמד שיש לדון במציאות המורכבת של מערכות המסתור בגליל, ולא לראות בהן עדות להיערכותה של האוכלוסייה היהודית למרד בר כוכבא דווקא, אלא עדות לפחד מפני השלטון הרומי בזמנים שונים. מכאן ניתן לשער שמערכות המסתור הפשוטות העשויות בלא כל גימור נחצבו בתקופת מרד החורבן, ואילו מערכות מפותחות ובעלות גימור מהוקצע יותר, כמו המערכות באעבלין, בחורבת רומה והמערכות בח'רבת ח'וחה שבכפר־כנא, הן מן המאה השנייה לסה"נ – אם כי לפי שעה אין לדעת אם הן הוכנו לקראת מרד בר כוכבא או שמא נחצבו על ידי אנשים שבאו מיהודה לגליל, ושידעו

כי מערכות מסוג זה עשויות להציל חיים. יש מקום להניח שמערכות המסתור הרבות באופן יחסי שנחצבו מתוך בורות מים, ושחציבתן גרמה להפסקת השימוש בבורות לאגירת מים, מעידות על מצוקה שנקלעה אליה האוכלוסייה היהודית בגליל בתקופה הרומית הקדומה, מצוקה שגרמה לה להעדיף מקומות מסתור על פני מקורות מים זמינים.⁵¹

חורבת רומה נבקעת בית־רימון: פתחה של מחילת מסתור מפותחת

46 עניין זה התבהר בעזרתו של פרופ' בצלאל בר־כוכבא, תודתי לו על שהקדיש לי מזמנו.

47 מלחמת היהודים ג, 336 (תרגום אולמן, עמ' 344).

48 H.St.J. Thackeray, *Josephus The Jewish War*, I-III, Cambridge MA & London 1989, p. 670

49 כך גם במקומות אחרים, ראו למשל: מלחמת היהודים א, 304 (תרגום אולמן, עמ' 144), 307 (שם, עמ' 145), 311-310 (שם); ב, 573 (שם, עמ' 296); קדמוניות היהודים יד, 417-415 (תרגום שליט, עמ' 154), 430-420 (שם, עמ' 154-155);

היי יוסף 188 (תרגום שורץ, עמ' 100).

50 פרסטר ואביעם כבר ציינו כי יוסף בן מתתיהו השתמש ב־*ὑπὸ νόμοις* לתיאור שימוש בחלל תת־קרקעי במהלך מרד החורבן. ראו: פרסטר (לעיל, הערה 33), עמ' 138-152. לדברי אביעם המונח *ὑπὸ νόμοις* ציין מנהרה מעשה ידי אדם. ראו: אביעם (לעיל, הערה 33), עמ' 60. קלונר וויסו הסיקו שבדוגמאות שהביא פרסטר אפשר לתרגם את המונח: מערכות מסתור. ראו: קלונר וויסו (לעיל, הערה 5), עמ' 133.

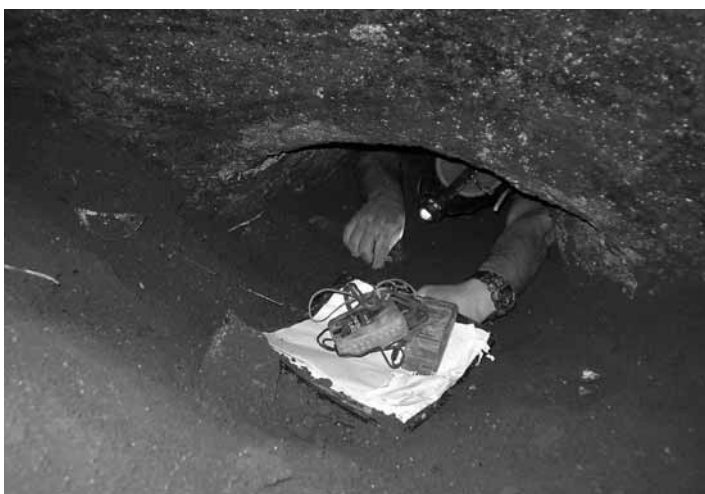
51 יגאל טפר ויותם טפר ציינו יותר משלושים יישובים בגליל התחתון שקיימים בהם בורות מים שחדלו לשמש לאגירת מים עקב חציבת מערכות מסתור. ראו: י' טפר וי' טפר, בית שערים: היישוב והקבורה לצידו, תל־אביב תשס"ד, עמ' 166.

סיכום

מבחינה של מערכות המסתור בגליל עולות כמה מסקנות. המערכות שהתגלו באעבלין, בחורבת רומה, בח'רבת ח'זחה שבכפר־כנא ומערכת 54 בעיי־מערות כוללות את כל המרכיבים האופייניים למערכות המסתור המפותחות בארץ יהודה. ביתר מערכות המסתור שנסקרו בגליל לא נמצאו המאפיינים המובהקים של מערכות המסתור היהודאיות המפותחות. לעומת זאת נראה שלמערכות

המסתור בגליל היו מאפיינים ייחודיים להן: (1) במקרים רבים נחצבה מערכת המסתור מתוך מתקן קדום, וחציבתה השביתה את פעילות המתקן הקדום; (2) מרבית המחילות במערכות המסתור הגליליות נחצבו באופן גס וללא גימור; (3) המחילות במערכות המסתור בגליל אינן מפותחות, אינן ארוכות במיוחד ואין בהן זוויות חדות.

שתי התופעות הקיימות בגליל כמו בארץ יהודה – מערות מפלט / מקלטי מצוקים⁵² ומערכות מסתור – מעידות על מוטיווציה רבה ועל יכולת התארגנות מרשימה של

זחילה במחילת המסתור בחורבת חוקוק

היישוב היהודי. הכשרתם של חללים תת־קרקעיים אלה למקומות מסתור בעת צרה הייתה פעולה קולקטיבית שחייבה התגייסות לעבודה מאורגנת ורחבת היקף.

בחלק מהמקרים אפשר להשוות את הכנת מקומות המסתור בגליל למה שהתרחש בארץ יהודה בתקופה שבין שתי המרידות: נחצבו מערכות תת־קרקעיות והוכשרו מקומות מסתור שלעתים ביטלו מתקנים תת־קרקעיים חשובים, כמו מתקני אחסון ואגירה ואפילו קברים. פעולות אלה נעשו בשל התגברות הדאגה לביטחון האישי, ומעידות על מצוקה של האוכלוסייה היהודית בגליל.

דומה שאין ביכולתנו לתארך במדויק את חציבתן של מערכות המסתור בגליל. ניתן להניח שחלקן נחצבו עוד בימי הבית השני, ושפעילות החציבה הוגברה בתקופת מלחמת החורבן, וכן יש מערכות שנחצבו לפני מרד בר כוכבא ויש שנחצבו לאחריו. יש לציין כי תיארוכן של כל מערכות המסתור שהתגלו בארץ יהודה לתקופת מרד בר כוכבא אינו נכון, והולך וגדל מספרן של מערכות המסתור ביהודה שמתברר כי נחצבו בסוף תקופת הבית השני, ערב מרד החורבן. נראה כי היישוב היהודי בגליל הכשיר חללים תת־קרקעיים למקומות מקלט ומסתור בתקופות שבהן חש איום פיזי ממשי על חייו מצד השלטונות הרומיים, והתופעה חזרה ונשנתה תכופות בתקופה הרומית הקדומה בארץ־ישראל.

52 על מערות המפלט שבארץ יהודה ועל מקבילותיהן בגליל (מקלטי מצוקים) ראו: אשל ועמית (לעיל, הערה 3), עמ' 13; Y. Shvitzel, 'Cliff Settlements, Shelters and Refuge Caves in the Galilee', S. Bar (ed.), *In the Hill-Country and in the Shephelah and in the Arabah (Joshua 12, 8): Studies and Researches Presented to Adam Zartel in the Thirtieth Anniversary of the Manasseh Hill-Country Survey*, Jerusalem 2008, pp. 223–235